

Ecce homo

Ladislav Kováč

Všetky objekty sveta, s ktorými ľudia prichádzame do styku, sú buď prirodzené – vytvorené prírodou, alebo umelé, arteficiálne – výtvary ľudskej kultúry ako procesu artefakcie. Preto sa zdá byť logické, ak vedy, ktoré skúmajú prírodné objekty, nazývame prírodnými vedami a vedy, ktorú skúmajú produkty kultúry, teda materiálne a symbolické artefakty, označujeme ako kultúrne vedy. Poznatky, ktoré ľudstvu priniesli prírodné vedy, a zároveň ich aplikácia v technike a ekonomike, dávajú našej dobe jej ohromujúcu dynamiku: dianie sa neustále zrýchľuje a jeho komplexnosť narastá do podoby, keď mu prestávame rozumieť a aj ho potom ovplyvňovať. Metódy prírodných vied sa stále zdokonaľujú, umožňujú nám siahať na jednej strane do hĺbok atómu a na druhej strane dovidieť až na priestorové a časové hranice vesmíru.

Úspechy v prienikoch k podstate hmoty a podstate vesmíru, ktoré dosiahli prírodné vedy, nemajú však svoju paralelu v úspechu v prieniku k podstate človeka, o ktoré sa nezávisle usilujú prírodné i kultúrne vedy. Otázka, ktorú si premýšľajúci ľudia stavali už od čias antiky, o tom, či je človek dobrý alebo zlý, anjel alebo diabol, nás dosiaľ stále znepokojuje. Ba dlho zostávala nezodpovedaná aj základná otázka „čo je človek?“ Pred 40 rokmi, v r. 1976, sa biológ Richard Dawkins odvolal na zoológa Georga Simpsona, ktorý napísal: „To, čo chcem teraz vysloviť je, že všetky snahy zodpovedať túto otázku pred rokom 1859 sú bezcenné a najlepšie urobíme, ak na ne celkom zabudneme.“ V zmienenom roku 1859 vyšla kniha Charlesa Darwina, v ktorej predložil svoju teóriu evolúcie života prirodzeným výberom. V roku 1986 Dawkins explicitne zdôraznil, že „naša vlastná existencia, ktorá kedysi predstavovala najväčšiu zo všetkých záhad, nie je viac záhadou, lebo bola rozriešená. Darwin a Wallace ju rozriešili a nám neostáva nič iné, než ešte po nejaku dobu písať poznámky pod čiarou k ich rozriešeniu“ [1].

Vo svojej koncepcii „sebeckého génu“ Dawkins dokazoval, že človek je sebecký, egocentrický, sleduje iba svoj vlastný záujem, je teda od prírody zlý, neschopný altruizmu – obetovať svoj záujem v prospech iných ľudí. Paralelne s Dawkinsom iný prírodovedec, Edward O. Wilson, sa pokúsil problém sociálneho správania živočíchov, vrátane človeka, vykladať cez podobnú koncepciu a na nej postaviť novú vedu, sociobiológiu, ktorá mala byť akýmsi mostom medzi prírodnými a kultúrnymi vedami. Koncepcia prírodovedca Dawkinsa bola aj v zhode s teóriou „racionálneho človeka“, ktorá slúžila jeho súčasníkom ekonómom pre výklad ľudského ekonomického správania. Ja sám som sa na stránkach K&K pripojil k tým, ktorí sa čitateľom snažili priblížiť učenie Dawkinsa [2].

Dnes je jasné, že elegantná, ale simplexná teória „sebeckého génu“ bola mylná, práve tak ako teória „racionálneho človeka“ – a publikácia Gintisa a jeho kolegov, ktorú som teraz pre K&K doporučil, je jednou z tých, ktoré to vysvetľujú. (O tom, že zapôsobila aj na iných vedeckých kolegov, svedčí fakt, že bola dosiaľ až 999-krát citovaná.) Obidve teórie boli nielen mylné z hľadiska poznania, ale morálne zavádzajúce a škodlivé. Ostatne, sám tvorca sociobiológie, Edward O. Wilson, svoj výklad ľudského správania postupne skorigoval a prišiel s novou koncepciou ľudského správania, podľa ktorej ľudského jedinca charakterizujú dve protikladné sklony v ňom samom: k „dobru“ a „zlu“, takže je schopný konať cnosti rovnako ako páchať nerestí. Tým len tento prírodovedec konceptualizuje dnes

to, o čom nás od nepamäti presviedčalo umenie svojimi špecifickými prostriedkami: že človek je protikladný živočích, ktorému chýba vnútorná konzistencia. Ale pekne to vyjadril aj filozof Michel Montaigne v 16. storočí vo svojich Esejách: „Sme zlátanina, tak beztvárá a zložením rôznorodá, že každý kúsok hrá v každej chvíli svoju vlastnú hru...“

Nová teória človeka, ktorá by mala byť výsledkom syntézy prírodných a kultúrnych vied, bude však ďaleko radikálnejšia, než je pohľad, ktorý v doporučenom texte predkladajú behaviorálny vedec Gintis, antropológ Boyd a ekonómovia Bowles a Fehr. Musí brať do úvahy aj lekciu, čo ľudstvo dostalo v 20. storočí, označovanom za „najkrvavejšie storočie dejín“, i lekciu z prvých dvoch dekád 21. storočia. Treba prehodnotiť dve základné idey, na ktorých bolo založené myslenie západnej kultúry: ideu racionalizmu a ideu individualizmu. Hoci hlavní myslitelia Západu stavali svoje teórie na viere v racionalizmus, výnimkou medzi nimi bol filozof 18. storočia David Hume: podľa neho človek nie je racionálny živočích; jeho správanie riadi nie rozum, ale emócie – rozum je len sluhom emócií. Lekcie, čo sme dostali, to potvrdzujú.

Na evolučnom konštruovaní človeka mali podiel ako evolúcia biologická, tak kultúrna, ale najmä aj samostatná evolúcia emocionálna. Emocionálna evolúcia pozemského života vyvrcholila na úrovni človeka: človek sa líši od ostatných živých tvorov v tom, že emócie nielen riadia jeho správanie, ale svoje emócie si aj uvedomuje, a to v podobe citov. Únik pred pocitom bolesti a honba za pocitom príjemnosti sa stali hlavnou motivačnou silou konania ľudského jedinca. Máme mozog zhotovený tak, aby každý z nás precitoval bolesti a príjemnosti nie iba svoje vlastné, ale aj iných ľudí: empatia k iným nás robí altruistickými. Iní ľudia sú tiež hlavným zdrojom našej osobnej príjemnosti. Takže človek nie je egocentrický, ale alterocentrický: v jeho mysli sú neustále prítomní iní ľudia. Zdieľaná príjemnosť sa znásobuje, zdieľaná bolesť znižuje.

Aby ľudský jedinec mohol prežiť, urobila z neho biologická evolúcia živočicha sociálneho: pri hľadaní potravy, obrane pred dravcami, starostlivosti o potomstvo museli jedinci spolupracovať. Ale emocionálna evolúcia zmenila človeka na tvora až hypersociálneho – človek je tak silno sociálny, ako sú mravce alebo včely. No k vedomému prežívaniu emócií v podobe citov dochádza iba na úrovni individuálneho človeka. Možno preto sa zrodil a postupne hypertrofoval v západnej kultúre individualizmus: presvedčenie o suverinite ľudského jednotlivca a o sile individuálneho rozumu. Pozabudlo sa na sociálne emócie, ktoré silne rozšírili citový repertoár ľudského jedinca: pocity viny, hanby, závidia, nenávidia, ale aj lásky. Ony nám aj dokazujú, že každý z nás je súčasťou vyššej evolučnej entity, kedysi malej skupiny lovcov a zberačiek, neskôr národa, dnes aj nadnárodných útvarov, ale aj ľudského druhu ako celku. Sociálne emócie jednotlivca slúžia tejto vyššej entite – a z hľadiska jej záujmov je jeho prirodzenosť „dobrá“. Ibaže, pozor! „Dobrota“ človeka v prospech záujmov vlastnej sociálnej skupiny, do ktorej patrí a s ktorou sa aj vedome identifikuje, kontrastuje so „zlom“, ktorého je schopný v konaní voči členom iných skupín, s ktorými jeho skupina súťaží a ktoré chápe ako „nepriateľov“, ba v krajnom prípade aj ako „neľudí“.

Hlavný dôkaz nám ale poskytuje kultúra. Biologická evolúcia vybavila človeka ako jediného živočicha rukou a tým mu dala možnosť vytvárať artefakty, ktoré spustili kultúrnu evolúciu. Ale až emocionálna evolúcia pridala artefakcii jej jedinečnú podobu: artefakcia sa stala tvorbou a veľké potešenie z tvorby priviedlo na svet mýty, filozofiu, umenie a vedu. Artefakt, ktorý tvorca vytvorí, neslúži len jemu; slúži iným a tie najdokonalejšie z nich slúžia celému ľudstvu. Artefakcia je hlavnou formou ľudského altruizmu.

A čo tie lekcie z „najkrvavejšieho storočia histórie“ i zo záverečného 21. storočia? Presviedčajú nás o neprekročiteľných obmedzeniach, čo na nás uložila biologická evolúcia. Dokazujú nám, že človek je naozaj tvor nekonzistentný, so skoro neobmedzenými

potenciami rovnako pre dobro ako pre zlo. Záleží od konkrétnej kultúry a od našich emócií, ktoré z týchto potencií sa presadia. Zlo jedinca je banálnym, ako konštatovala Hannah Arendtová pri analýze nacizmu. Ale dôsledná analýza zla nacizmu a rovnako aj komunizmu nás presvedča, že zlo inštitúcií, teda jedného zo sociálnych artefaktov, môže ľahko získať nadľudské rozmery a stať sa monštruóznym. Áno, Simpson mal pravdu: Darwin predstavuje rozhodujúci zlom v dejinách ľudského myslenia; tento zlom rozdelil tieto dejiny na dva obdobia: p. D. a po D. (pred a po Darwinovi). Prírodné vedy to vedia, ale malo by sa stať aj samozrejmosťou v kultúrnych vedách.

Lenže múdrosť, čo sa nahromadila v ére p. D., nemožno ignorovať. Ukážkou je teória človeka, ktorú sformuloval Platón už pred 2 400 rokmi a ktorá je aj dnes v súhlase s tým, k čomu dospela moderná veda: „Človek je, ako hovoríme, tvor krotký a ak sa mu dostane správnej výchovy a šťastnej prirodzenosti, stáva sa spravidla najbožskejším a najkrotkejším, ale keď sa vychováva nedostatočne alebo nedobre, najdivokejším, aké zem plodí.“ – Ale neplatí to len o výchove. Na formovaní podoby súčasného človeka sa podieľa spolu s prírodou, ktorej príkazy máme zabudované do našich génov, aj kultúra s poslaním ako ho videl už pred 350 rokmi Jan Amos Komenský: „šľachtit' ľudskú prirodzenosť“. Podstata človeka je neoddeliteľne práve tak kultúrna ako prírodná.

[1] Dawkins, R. (1987) *The blind watchmaker*. Northon, New York, p. ix).

[2] Kováč, L. (2000) Človek je fanatik zmyslu. *Kritika a kontext*, 5, 1/00, 98-99.